

PANDI GERGELY

BOBA IMRE ÉS A „KETTŐS HONFOGLALÁS”

A „kettős honfoglalás” elméletéről szinte minden ember hallott már, akit valamennyire is érdekel a magyar történelem. Általában László Gyula nevéhez kötik, azonban már előtte is voltak olyan nézetek, miszerint a magyarság a Kárpát-medencében korábban jelent meg a IX. század végénél. Voltak olyan kutatók, akik már a szkítákban és a szarmatákban magyarokat láttak a Kr. előtti évezredben,¹ mások Attila hun király népében keresték a magyarságot.² Legközelebb Nagy Géza elmélete állt László Gyula téziseihez, aki a székely eredetmondákra alapozva állította, hogy a székelység, mint a magyarság része, korábban jelent meg a Kárpát-medencében, nagyjából a VII. század végén, és ők fogadták Árpád honfoglalóit.³

László Gyula megpróbálta elméletét különféle bizonyítékokkal alátámasztani.⁴ Feltevése alapvetően régészeti megfigyelésekből indult. Megállapította, hogy a VII. század utolsó harmadában egy nagy tömegű új nép jelent meg a Kárpát-medencében, akikben a kutatók onogurokat látnak. A László Gyula által „griffes-indás”-nak keresztelt műveltség hordozói nyelvét és származását illetően már megoszlanak a vélemények. László bennük a finnugor magyarság első jelentős tömegét látta, ezt próbálta meg régészeti leletekkel bizonyítani, az azokon fellelhető ábrázolások felkutatásával a különböző mondákban, és írott forrásokkal igazolni. Noha igen sok kritikát kapott, főleg módszertani eljárásait, valamint forráskezelését kritizálták, mégis a „kettős honfoglalás” elmélete számos neves kutatót meggyőzött. A kettős honfoglalás elfogadói közé tartozott: Szadeczky-Kardoss Samu, Engel Pál, Makkay László, Vékony Gábor. Akik mereven elutasították az elméletet: Györffy György, Kristó Gyula, Madaras László, Fodor István, Róna-Tas András, Ligeti Lajos, Bóna István, Bálint Csanád.

Boba Imrét azonban nem lehet sem az elmélet elutasítói, sem elfogadói közé sorolni. Nézetei László Gyuláéval nagyjából egy időben születtek meg, ő

1 *Marjalaki Kiss Lajos*: Néhány Árpád-kori helynevről. Miskolc, 1928.

2 *Vámbéry Ármín*: A magyarság keletkezése és gyarapodása. Bp., 1895.

3 *Nagy Géza*: Magyarország története a népvándorlás korában. In: A magyar nemzet története. Szerk.: Szilágyi Sándor. I. Bp., 1895. 253–352. p.

4 Mérvadó munkája a „kettős honfoglalás” terén: László Gyula: A „kettős honfoglalás”. Bp., 1978. (Gyorsuló idő).

azonban nem a régészeti leleteket, hanem az írott forrásokat vizsgálva jutott a következtetéseihez. Az Egyesült Államokban dolgozó lengyel–magyar származású történész hazánkban leginkább a Nagymorva Birodalom elhelyezkedésével kapcsolatos nézeteiről ismert, amelyek majdnem akkora vitát váltottak ki a tudományos körökben, mint László Gyula „kettős honfoglalás”-elmélete. Viszont azt már kevesebben tudják, hogy Boba a „kettős honfoglalás” vitájába is bekapcsolódott, és sok érdekes ötlettel gazdagította a kutatást.

Kelet-Európa történetét tárgyaló művében⁵ foglalkozott először a témával, azon belül is az onogurokkal kezdte vizsgálódásait, akik véleménye szerint meghatározó szerepet játszottak a magyarság etnogenezisében. Annyiban elutasítja László Gyula nézeteit, hogy nem hisz a VII. század végén a Kárpát-medencébe vándorolt onogurok finnugor nyelvűségében, tagadta az etnikai kontinuitást, inkább politikai folytonosságot tételezett fel, már az avaroktól kezdve egészen a honfoglaló Árpádig. Elképzelése szerint az Avar Kaganátusba bevándorolt onogur elemek az avar kagán alattvalói lettek. Azonban az avar állam bukása után az onogurok nem akarták vállalni a frank elnyomást és uralmat, visszavándoroltak az Alföld keleti területeire, a Tiszántúlra, valamint Erdélybe, sőt, véleménye szerint az onogurok egy jelentős hányada visszavándorolt a Kárpátoktól keletre fekvő steppevidékre, ugyanoda, ahonnan másfél évszázada jött, és itt éltek egészen a Levedi vezette magyarság megjelenéséig. Velük szerződést kötöttek (ez Boba szerint a vérszerződés), és együttesen újra elfoglalták a Kárpát-medencét, amelyet ezután véglegesen meg is tartottak.

Mint a fentiekből is jól látszik, a „kettős honfoglalás”, valamint a magyar őstörténet szempontjából elengedhetetlen az onogurok történelmének ismerete. Azt már nagyon korán felismerte a kutatás, hogy a külföldiek által a magyarokra használt név (Hungarian, Hongrois, stb.) az onogur népnévből ered, ez volt László Gyula egyik érve az onogur–magyar azonosság mellett.⁶ Nagyjából egyet értenek a kutatók abban, hogy az ogur törzsek (a saragurok, ogurok és az onogurok) a 460-as években jelentek meg az Azovi-tenger partjainál,⁷ erre a legfontosabb forrásunk Priskos rhétor,⁸ aki noha csak a saragurokról tesz említést,

5 *Boba, Imre*: Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europe in the 9th Century. The Hague, 1967. (a továbbiakban: *Boba*, 1967.).

6 *László Gyula*: A kettős honfoglalásról. In: *História* 5. (1982) 4. sz., 4. p.

7 *Róna-Tas András*: A honfoglaló magyar nép. 2. jav. bőv. kiad. Bp., 1997. (a továbbiakban: *Róna-Tas*, 1997.) 175. p.

8 Priskos rétor. In: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Összeállította: Györffy György. Bp., 2002. (Milleniumi magyar történelem. Források.) 52–53. p.

mégis feltehető, hogy minden ogur törzs ekkor kényszerült korábbi otthonának az elhagyására a szabirok nyomása miatt.⁹ Ekkor a szállásterületük az Azov-tengertől keletre, a Kaukázustól északra volt, itt kerültek a bizánci írók látókörébe. Ezután egészen a VII. századig a források ezen a területen írják le őket, noha nem mindig ugyan azon a néven.¹⁰ Az ogurokkal együtt az V. században egy másik nép is megjelenik a bizánci forrásokban, ez pedig a bolgár. Többször is támadást intéztek a Bizánci Birodalom északi tartományai ellen, főleg a VI. században.¹¹ Egy VIII. század eleji bizánci író¹² tudósításából vált világossá, aki a bolgárokat onogur-bolgároknak nevezi, hogy a bolgárok is részesei voltak az V. századi ogur törzsek vándorlásának, sőt, valószínűleg a bolgárok azonosak az onogurokkal.¹³ Akadtak olyan nézetek, amelyek a bolgár népnév Németh Gyula általi török megfejtésére alapozva, miszerint a név jelentése keverék, azt állították, hogy a bolgárok a Kárpát-medencéből menekülő hunok és az ogurok keveredéséből jöttek létre,¹⁴ azonban ezt a mai kutatók csupán, mint hipotézist kezelik.¹⁵ Az onogur-bolgároknak sikerült egy független birodalmat létrehozniuk a VII. század elején Kuvrat vezetésével, azonban halála után a birodalma felbomlott, vagy belső széthúzás, vagy a kazárok támadása miatt, de lehetséges, hogy mindkét tényező szerepet játszott a bukásban. Bizánci forrás szerint Kuvrat egyik fia apja örökében maradt és a kazárok adófizetője lett, a negyedik fia Pannóniába vándorolt és az avar kagán alattvalója lett, a harmadik fiú, Aszparuk pedig átkelt az Al-Dunán, és ott alapította meg a mai bolgár állam őseit.¹⁶

Boba Imre 1967-es könyvében az onogurok IX. századi történelmét is megpróbálta nyomon követni. Azon véleményét próbálja meg bebizonyítani, miszerint az Avar Kaganátus bukása után a Kaganátus onogur elemei keletre menekültek, és itt a magyar törzsek megjelenéséig, mint önálló politikai tényező játszottak szerepet. Legfontosabb bizonyítéka a forrásokban előforduló népnevek

9 *Moravcsik Gyula*: Az onogurok történetéhez. Bp., 1930. (a továbbiakban: *Moravcsik*, 1930.) 8. p.

10 Az onogurokra vonatkozó forrásokra ld. *Moravcsik*, 1930.

11 *Vásáry István*: A régi Belső-Ázsia története. Szeged, 1993. (Magyar őstörténeti könyvtár 7.) (a továbbiakban: *Vásáry*, 1993.) 133. p.

12 Agathón ide vonatkozó szövegrészletét idézi: *Moravcsik*, 1930. 16. p.

13 *Vásáry*, 1993. 133. p.

14 *Moravcsik*, 1930. 19. p.

15 *Vásáry*, 1993. 133. p.

16 Theophanes. In: *Szádeczky-Kardoss Samu*: Az avar történelem forrásai. Bp., 1998. (Magyar őstörténeti könyvtár 5.) 219. p.

megjelenése. Szerinte különbséget kell tenni az előforduló *Ouggroi*, *Ungri* stb nevek és a *Mogyeri*, *Megyer*, *Majghari* nevek között. Példaként említi az ismeretlen perzsa szerző által írt művet, a *Hudúd al-Álam*-ot (A világ határai),¹⁷ amelyben a szerző egyértelműen tudja, hogy a *Majghari* és az *Onogur* egymástól teljesen független, két törzsi szervezetet jelöl, amelyek a Fekete-tengertől északra élnek.¹⁸ Másik példaként említi meg Gardézi művét,¹⁹ aki szintén igen élesen megkülönbözteti a kettőt.²⁰ Boba elismeri, hogy a két nép valóban szerepet játszott a magyarság őstörténetében, de egyesülésük később történt meg. Véleménye szerint egyesülésük a vérszerződéssel következett be, ráadásul ez csak politikai egyesülés volt, mivel a két nép különböző nyelven beszélt, amit Bíborbanszületett Konstantin császár *De Administrando Imperio* című műve is bizonyít, miszerint a törkök a X. században még egymás nyelvét tanulják.²¹ Boba szerint az onogur réteg törökül, a magyar réteg finnugor nyelven beszélt.²² Ezután felsorol még több olyan forrást, melyek szerinte az onogurokról, és nem a magyarokról tesznek említést.

Vizsgálódásait egy bizánci forrással kezdi. A forrás Symeon Logothetés, György barát krónikája folytatójának munkája.²³ A forrás egy katonai konfliktust beszél el Bizánc és a dunai bolgárok között a 837/838-as évben. Itt a bolgárok oldalán részt vesznek a harcokban a *Tourkoik* és az *Ounnoik*. Ezt a forrást sokan a magyarok első felbukkanása bizonyítékának tartják, Boba szerint azonban erre semmi bizonyíték nincs, inkább a forrás azt bizonyítja, hogy ekkor az onogurok, mint független törzs vettek részt a harcban, akik elég közel laktak a dunai bolgárokhoz, hogy segíteni tudják azokat.²⁴

Egy másik forrása, amely arra példa, hogy az onogurok a IX. században, mint független törzs jelennek meg, a Mitrofan-prolog.²⁵ A forrás itt is egy bizánci–bolgár háború kapcsán tesz említést a 811. évből, bizonyos *Ugryk*ről és *Vegryk*ről, akik a bolgárokat támogatták. Boba szerint az *Ugry/Vegry* nevek alatt nem érthettek

17 Hudúd al-Álam. In: A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk.: Kristó Gyula. Szeged, 1995. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.) (a továbbiakban: HKÍF) 41–44. p.

18 Boba, 1967. 75. p.

19 Gardézi. In: HKÍF 24–27. p.

20 Boba, 1967. 75. p.

21 De Administrando Imperio. In: HKÍF 111–136. p.

22 Boba, 1967. 75. p.

23 György barát krónikájának folytatása. In: HKÍF 141–150. p.

24 Boba, 1967. 78. p.

25 Mitrofan-prolog. In: HKÍF 157–159. p.

sem avarokat, sem magyarokat a kézirat írói. Ugyanis ha az eredeti szövegben az avarok lettek volna említve, nem az *Ugry/Vegry* alakot másolták volna le a későbbi kéziratokban, hanem az eredeti *Avaroi* formát, ezt az is megerősíti, hogy más görög vagy szláv szövegekben világosan megkülönböztetik az avarokat az *Oungroi/Ugry* nevektől. Boba véleménye szerint az eredeti szövegben *Oungroi* név szerepelt, mivel György barát krónikájának folytatásában is ezt a nevet használták. Később, a kéziratok másolásakor a másolók az *Oungroi* nevet *Ugry/Vegry* alakra másolták. Ráadásul az avarok Nagy Károly háborúi miatt, valamint az azt követő bolgár támadások következtében megszűntek létezni mint önálló politikai entitás, ezért nem tudtak volna a bolgároknak segítséget nyújtani 811-ben.²⁶

Egy nyugati forrást is bemutat Boba Imre, ez pedig a Bajor Geográfus munkája, aki felsorolja a Duna mellett élő népeket.²⁷ Boba szerint csak független népeket ír le, említi a kazárokat, morvákat, a dunai bolgárokat, valamint említ egy *Ungari* nevű népet is, először a nyugati források közül. Ezek az *Ungarik* a Geográfus szerint nyugatra élnek a kazároktól. Boba szerint ez is egy független onogur szövetséget bizonyít, amelynek a Fekete-tenger észak-nyugati partján lehetett a szállásterülete, a két szomszédja pedig a dunai bolgár állam, valamint a Kazár Kaganátus volt.²⁸

A muszlim források között is van több olyan Boba szerint, amelyek a független onogur törzsszövetséget bizonyítják. Megpróbálja a nyugati és a muszlim források névhasználatát összeegyeztetni, és arra a megfigyelésre jut, hogy a nyugati források *Ouggroi/Ungari* neve azonos a muszlim forrásokban előforduló *Burjan/Burgar* nevekkal.²⁹ Másrészt a muszlim források szerinte az onogurok külön csoportjait is világosan megkülönböztetik. Például Maszudi megkülönböztet *Burgans*okat és *Burgars*okat. Boba szerint a *Burgans* név alatt a dunai bolgárokat érti, a *Burgars* név pedig arra az onogur csoportra vonatkozik, mely majd a magyarokkal szövetkezve elfoglalja a Kárpát-medencét.³⁰

Megemlíti még Ibn Hordádzbeh művét, mint példát arra, hogy a Kárpátoktól keletre egy független onogur törzs élt a IX. században. A szerző ugyanis a dunai bolgárok mellett nem ismer külön onogurokat, csak avarokat. Boba véleménye az, hogy az avar név takarja az onogurokat, ugyanis amikor a szerző megírta a

26 Boba, 1967. 79. p.

27 Bajor geográfus: In: Magnae Moraviae fontes historici III. Brno, 1969. 285–291. p.

28 Boba, 1967. 80. p.

29 Uo. 81. p.

30 Uo. 83. p.

művét, akkor az Avar Kaganátus már elbukott, a szerző viszont tudta, hogy az onogurok egykor annak részei voltak, ezért nevezi őket avarnak.³¹

A szerző ezután felvázolja a véleményét a magyar őstörténetről. Szerinte a finnugor nyelvet beszélő magyarok Északról, az Oka folyó vidékéről érkeztek a Dnyeper–Don régióba, az időpontot 830–889 közé teszi. A 890-es évek elején egyesültek az onogur törzsekkel, és együtt foglalták el a Kárpát-medencét.³²

Boba Imre az ezt követő években is foglalkozott a magyarság őstörténetével. 1972-ben megjelent tanulmánya is taglalta a kérdést. Kiállt véleménye mellett, miszerint a magyar honfoglaló népnek két fő összetevője volt, a finnugor magyar és a török onogur, valamint ezek mellett még a kavár népelem.³³ A már korábban említett forrásokra alapozza nézeteit, miszerint Kuvrat onogur-bolgár birodalma a VII. század közepén fölbomlott, népének egyik része a Volgánál maradt, másik része az Al-Dunához vándorolt, a harmadik pedig a Kárpát-medencében az Avar Kaganátusban keresett menedéket. Ez a harmadik csoport a frank hadjáratok következtében megint vándorlásra kényszerült, visszavándorolt a Kárpátoktól keletre fekvő steppevidékre, ahol önállóan próbált meg túlélni. Ezen önálló időszak eredménye a 811. és a 837/838. évi katonai vállalkozás, mialatt egyéb források ebben az időben jelentik a finnugor magyar népelem megjelenését a Don és a Volga környékén.³⁴

Megállapította, hogy a magyar–onogur szövetség a honfoglalás előestéjén nem lehetetlen, hiszen tipikusan nomád politikai társulás, amely jellemző a steppére, ugyanez a véleménye a VII. század végi avar–onogur szövetségről is. Ezt bizonyítandó számos forrást megemlít: Widukind és a Fuldai évköny az onogurokat avaroknak nevezik, Liudprand pedig az avarok maradékainak tekinti az onogurokat. Ráadásul Liudprand megemlíti, hogy az onogurokat fal választotta el a frank, illetve morva területektől, ami szintén azt bizonyítja, hogy a Kárpát-medencét elhagyó onogurok közel maradtak a frank területekhez, különben nem kellett volna a falat felépíteni. Ezek a források Boba szerint egyértelműen bizonyítják azt, hogy egykor az onogurok az avarok kötelékébe tartoztak.³⁵

31 Uo. 85. p.

32 Uo. 90–93. p.

33 *Boba, Imre*: Formation of the Hungarian Polity. A Problemstellung. In: *Überlieferung und Auftrag*. Festschrift Michael de Ferdinandy. Hrsg. v. Josef Gerhard Farkas. Wiesbaden, 1972. (a továbbiakban: *Boba*, 1972.) 213. p.

34 Uo. 213. p.

35 Uo. 214. p.

Bevonja a kérdésbe a magyar krónikákat is, mondván, a második bejöveteletről szóló krónikák az onogur hagyományt örökítették meg, hiszen a Kárpát-medencébe visszatérő onogurok számára valóban második bejövétel volt a honfoglalás, az egyszeri bejöveteletről tudósító krónikák pedig a magyar hagyományt tükrözik.³⁶ Boba ezután felvázolja a honfoglalásról alkotott, igen kérdéses koncepcióját. Szerinte az onogur Álmos/Árpád-család hatalmát a nem onogur kabar katonai elemek adták, szövetkezve a Nyék és a Megyer törzsekkel. A kabarokat Árpád fővezérége alá rendelték, emiatt, mivel szerinte a kabarok nem voltak onogurok, sok onogur törzsfő elidegenedett az onogur vezérektől, függetlenedni próbált. Erre kiváló lehetőséget nyújtott számukra a honfoglalás után Erdélyben formálódó másik hatalmi konglomerátum, az erdélyi Gyula és leszármazottainak környezete. A már-már kettészakadó törzsszövetséget, a Kárpát-medence kettősségét csak Szent István fogja felszámolni.³⁷

Boba Imre teóriája tehát az volt, hogy a VII. század végén Kuvrat onogur-bolgár birodalma szétesett, az onogur-bolgárok egy része a kazárok adófizetője lett, és helyben maradt, nem vándoroltak jelentősebb mértékben. A másik nagyobb csoport Aszparuk vezetésével az Al-Dunához vándorolt, és megalapította a Bizánci Birodalomnak később számos gondot okozó Bolgár Birodalmat. Egy harmadik jelentősebb csoport pedig a mai Magyarország területére, a Kárpát-medencébe vándorolt, és az avar kagán oltalmát kérte, amit Boba szerint meg is kapott. Itt éltek egészen a VIII. és a IX. század fordulójáig, amikor is Nagy Károly eldöntötte, hogy felszámolja a kárpát-medencei avar uralmat. Miután az avarok vereséget szenvedtek, az onogur nép elvándorolt a Kárpát-medence keleti területeire, Erdélybe, valamint feltehetőleg nagy részük a Kárpát-medencét is elhagyta, és az Al-Duna és a Dnyeper közti steppén telepedett le, ahonnan be tudtak avatkozni a bolgár–bizánci konfliktusokba. Ezen a területen tanyáztak Boba véleménye szerint egészen a magyarság IX. század végi megjelenéséig. Ekkor az újonnan érkezett néppel, a Levedi vezette magyarokkal szövetséget kötöttek, és együtt bevonultak a Kárpát-medencébe. A magyar krónikák második bejöveteletről szóló tudósítások Boba szerint hitelt érdemelnek, mivel azok az onogur réteg hagyományát örökítették meg, akiknek valóban második bejövétel volt a honfoglalás.

A pannóniai onogurok és az al-dunai onogur-bolgárok kapcsolatát egy tanulmányában részletesebben is elemezte Boba Imre. Véleménye szerint a pannóniai onogurok csatlakoztak a dunai onogur-bolgárokhoz, miután az Avar

36 Uo.

37 Uo. 214–216. p.

Kaganátus megszűnt létezni. Keletre, a Tiszán-túlra, Erdélybe, valamint a Kárpátoktól keletre fekvő steppére vándoroltak, és szövetkeztek a dunai Bolgár Birodalommal, sőt, Boba szerint a pannóniai onogurok vezére az a Krum volt, aki később a dunai bolgár állam vezetője lett, és 814-ig uralkodott.³⁸ Bobának az a véleménye, hogy a két onogur csoport vezető rétege tisztában volt a közös felmenőkkel, tehát tudták, hogy rokonok, olyannyira, hogy a pannóniai onogurok vezetője akár az egész birodalom vezetését is megszerezhetette, ha alkalom adódott rá. Boba szerint erre már 803-ban sor került.³⁹ A bizánci források némaságát illetően megjegyzi, hogy ez a hatalomváltás az ő szemszögükből csupán egy családi belviszály volt, ezért nevezték továbbra is ugyanúgy a bolgár hatalmat, valamint az azt alkotó népet. Boba megpróbálta írott dokumentummal is igazolni feltevését, miszerint a bolgár uralkodó dinasztiában 803 után változás történt, és hogy Krum, mint a pannóniai onogurok vezére lett 803-tól egész Bulgária vezetője. Erre bizonyítékként idézi Nikolaos Mystikos konstantinápolyi pátriárka egyik bolgár vonatkozású levelét, melyet 917/920-ban írt Simeon bolgár cárnak. A levél békére inti Simeont, és mint elrettentő példát említi a perzsákat, akik kihaltak, mivel megostromolták Bizáncot. Ezután az avarokat is megemlíti a levél, akik szintén megostromolták a várost, és szintén kipusztultak, semmi nem maradt utánuk, ráadásul Simeont az avarok leszármazottjának nevezi. Boba ebből a levélből azt a következtetést vonta le, hogy Simeon, noha a levél avar származásának tartja, nem rendelkezhetett avar felmenőkkel, hiszen a levél szerint az avarok kipusztultak. Boba szerint inkább politikai célkitűzéseiben volt az avarok utóda Simeon.⁴⁰ Simeon pedig Krum leszármazottja volt, ez ismét egy bizonyíték arra, hogy Krum is az avarok politikai utóda. Boba ezután felvázolja feltételezéseit: szerinte Krumot szívélyesen fogadták a dunai bolgárok, mert legyőzött volt, tehát rájuk nem jelenthetett veszélyt, azonban mégis rendelkezett valamekkora katonai erővel, ami a dunai bolgárok hasznára válhatott, főleg az erősödő Frank és Bizánci Birodalmak szomszédságában. 803-ban mégis átvette az uralmat, és egy igen erős hadsereggel rendelkezett, amit bizonyítanak a bolgár katonai akciók az ezt követő néhány évben.⁴¹

38 *Boba, Imre*: The Pannonian Onogurs, Khan Krum and the Formation of the Bulgarian and Hungarian Polities. In: *Bulgarian Historical Review* 11. (1983) 1. sz. (a továbbiakban: *Boba*, 1983.) 74. p.

39 Uo. 75. p.

40 Uo. 75. p.

41 Uo.

Boba vizsgálódásaiba bevonta Anonymust is. Boba szerint Anonymus Keánja azonos Krummal. Hiszen Anonymus azokon a területeken írja le a bolgárok uralmát, ahova az onogurok a frank támadások után menekültek.⁴² Keán leszármazottja, Salán volt a Kárpátokon túli bolgár területek vezetője, mikor Álmos és a Hétmagyar törzsszövetség megérkeztek. Noha Salán elmenekült, népe elfogadta Álmos főségét. Boba szerint ettől a pillanattól kezdve nevezték a frankok, szlávok, görögök az új szomszédjaikat *Oungroinak*, *Ungarinak* és *Vengrinek*, miután Salán nagy többségben onogur népe csatlakozott a magyarokhoz.⁴³ Ez is bizonyítja azt, hogy a magyarok csak a 890-es évek legelején szövetkeztek az onogurokkal. Független onogur tevékenységre a IX. századból Boba ismét felsorolja a már említett forrásokat, valamint úgy gondolja, hogy a Liudprandnál szereplő *Ungari* név is még a független onogur törzse vonatkozik, amelyet Arnulf király hívott segítségül Szvatopluk ellen harcolni.⁴⁴

Egy másik tanulmányában Boba szinte csak a középkori magyar források vizsgálatával foglalkozott, szerinte a krónikáinkban megmutatózó adatok is bizonyítják elméletét. A régészet illetékességét etnikum meghatározására alkalmatlannak ítéli, utalva itt László Gyula nézeteire is, de a források alapján véleménye szerint beigazolódik László elképzelése, miszerint a mai magyarok ősei valóban a VII. század végén már a Kárpát-medencébe érkeztek.⁴⁵

Nagyon fontos azt hangsúlyozni, hogy Boba a magyarság összetevőjének és őseinek tekinti, természetesen a finnugor magyar réteg mellett, a török nyelvű onogur csoportot is. Véleménye szerint ez a csoport valóban már Árpád vezér előtt a Kárpát-medencébe érkezett. Több forrás is beszámol arról, például Bonfini⁴⁶ vagy Terdzsuman Mahmud,⁴⁷ avagy idevehetjük talán még a DAI-t is, hogy a Kárpát-medencébe érkező magyarok tudtak beszélni az ott élő őslakosokkal. László Gyula ezt úgy értelmezte, hogy a IX. század végén érkező finnugor magyarok finnugor nyelven kommunikáltak a VII. század végén a Kárpát-medencébe érkező „griffes-indás” „kései avarokkal”/„korai magyarokkal”. Boba nagyon

42 Anonymus: a magyarok cselekedetei. Ford. Veszprémy László. Bp., 2004. (Millenniumi magyar történelem. Források.) 7–50. p.

43 *Boba*, 1983. 76. p.

44 Uo.

45 *Boba, Imre*: A Twofold Conquest of Hungary os „Secundus Ingressus”. In: Ungarn-Jahrbuch 12. (1982–1983) (a továbbiakban: *Boba*, 1982–1983.) 23. p.

46 Antonio Bonfini: A magyar történelem tizedei. Ford. Kulcsár Péter. Bp., 1995.

47 Terdzsuman Mahmud: Tarih-i Üngürüş. In: *Hazai György*: Nagy Szülejmán udvari emberének magyar krónikája. Bp., 1996. 25–178. p.

helyesen felismerte azt, hogy a források valóban megemlékeznek arról, hogy valamilyen nyelven tudnak a honfoglalók és a Kárpát-medence lakói beszélni, azt azonban egyik forrás sem említi, hogy az a közös nyelv finnugor, avagy csuvasos török volt-e. Boba szerint valószínűleg néhány onogur töredék maradt a Kárpát-medencében, akikkel az Árpád oldalán érkező onogurok tudtak beszélni.⁴⁸

Ezután rátér a források vizsgálatára. Megállapítja, hogy nincs a honfoglalás fogalomra sem a bizánci, sem a szláv, sem a latin, sem a muszlim forrásokban egy azt jelölő terminus, mialatt számos latin forrás második bejöveteleként és visszatérésként írja le az eseményeket. A források egy másik csoportja pedig nem is tartja említésre méltónak a 895/896-ban történt eseményeket.⁴⁹ Véleménye szerint Kézai Simon krónikája egyértelműen visszatérést említ, nem második bejövetelet.⁵⁰ Második bejövetelet a Bécsi Képes Krónika említ. Ezután megemlíti Anonymust, aki szerinte világosan bizonyítja a politikai kontinuitást, mivel a Hétmagyar törzsszövetség azért választotta Álmost, majd Árpádot vezérüknek, mert nekik volt joguk Pannóniára, Boba ebből Álmos és Árpád onogur származására következtet. Boba szerint Álmos és Árpád rokonságban állt a dunai bolgárokkal is, így maga a honfoglalás tulajdonképpen egy családi belviszály volt, hiszen a Kárpát-medence bizonyos részeit a dunai bolgároktól kellett elhódítani.⁵¹

A krónikákban előforduló Attila neveket is vizsgálat alá veszi. Szerinte három különböző Attila fordul elő a forrásokban: a hun király Attila; Árpád dédnagyapja Attila; valamint Árpád előtt nem sokkal élő Attila. Egyrészt Kézainál Attila fia, Csaba, aki egy bizánci hercegnőtől származott, visszatért Szkítiába, és csupán a fia, Edemen tért vissza népével a Kárpát-medencébe. Anonymus is ír egy bizonyos Attiláról, akitől Salán nagyapja vagy dédapja foglalt el földeket, név szerint Keán. Tehát ez az Attila is Árpád dédnagyapjára vonatkozik Boba szerint. A *Gesta Hungarorum* is ír egy Attiláról, aki Szvatopluk előtt nem sokkal uralkodott, ő lenne a harmadik Attila. Az Attila nevekben Boba szerint nem mindig a hun Attila hagyományt kell látni, hanem feltehetően az *ata* török szót, amely atyát jelöl. Eszerint az Attila nevek annyit jelentenek, hogy atya, törzsfő, és valószínűleg hiteles személyeket takarnak. Ráadásul a nomádoknál nem voltak keresztény nevek, sokszor csak bizonyos tulajdonságokról kaphatták a neveket. Így kaphatták

48 *Boba*, 1982–1983. 25. p.

49 Uo. 24. p.

50 *Kézai Simon: A magyarok cselekedetei*. Ford. Bollók János. Bp., 2004. (Millenniumi magyar történelem. Források.) 87–124. p.

51 *Boba*, 1982–1983. 26. p.

a vezetők sokszor egyszerűen az atya nevet.⁵² Boba elvetette a László Gyula által képviselt etnikai kontinuitást a Kárpát-medencében, a VII. századtól kezdve, a politikai kontinuitásban viszont hitt.⁵³

Boba Imre alapvetően az írott forrásokra támaszkodva próbálta meg feltételezéseit igazolni. Kutatásai igyekeztek a Kárpát-medence és a magyarság IX. századi történetét felülvizsgálni. A forrásokban megmutatkozó ellentmondások kiküszöbölésére és felülvizsgálatára tett erőfeszítései mindenképpen új szint vittek a kutatásba, azonban számos végkövetkeztetése véleményem szerint nem állja meg a helyét, valamint a nem megfelelően és meggyőzően bizonyított elméleteire újabb ingatag talajon álló feltételezéseket épített. Így számos következtetése, mint például a honfoglaló fejedelmek, Álmos és Árpád onogur származása, valamint a megfigyeléseiből kikövetkeztetett különféle történetek légből kapottaknak tűnnek, valamely feltételezését, meg sem indokolva, tényként tárja az olvasó elé. Az alábbiakban ismertetem a Boba Imrét ért kritikákat, valamint magam is megpróbálom több tételét megcáfolni.

Boba Imre nézeteire nagyon kevés kritika érkezett a hazai történészek részéről. Ennek oka talán az lehetett, hogy a professzor az Egyesült Államokban élt és dolgozott, publikációi gyakran angolul, németül, vagy szláv nyelveken jelentek meg. Ráadásul a „kettős honfoglalás” kérdéskörében az elméletet legalaposabban kidolgozó és rendíthetetlenül védelmező László Gyula megcáfolására koncentrált a hazai szakma, Boba teóriáira így jóval kevesebb figyelem jutott. Azonban Bartha Antal mégis kitért nézeteire a magyar honfoglalást és honalapítást tárgyaló könyvében.

Bartha Antal Boba nézetei mellett László Gyula néhány nézetét is megkérdőjelezi. Elismeri a magyar–onogur kapcsolatokat, amelyeket Boba feltételez, azonban azzal nem ért egyet, hogy az Avar Kaganátus onogur elemei a birodalom felbomlása után elhagyták volna a Kárpát-medencét. Másrészt nem ért egyet az onoguroknak tulajdonított jelentőséggel sem. Példaként Anonymust említi meg Bartha, aki már nem emlékezett a *hungarus* név eredetére, és a magyar nevet tartotta előkelőbbnek. A kapcsolatok jelenlétét Bartha nem tagadta, viszont felhívta a figyelmet arra, hogy nem lehet kimutatni a Kárpát-medencében egyértelműen az onogurokhoz tartozó helynevet.⁵⁴

Valóban, Bobának sok következtetése nem meggyőző. Fentebb már írtam arról a nézetéről, miszerint a honfoglaló vezérek, Álmos és Árpád onogur származását,

52 Uo. 27–28. p.

53 Uo. 39. p.

54 *Bartha Antal: A magyar honalapítás. Bp., 1987.* (a továbbiakban: *Bartha*, 1987.) 77–78. p.

mint tényt közli. Boba elmélete szerint a két vezér azon onogurok vezetője a honfoglalás előestéjén, akik az Avar Kaganátusból annak bukásakor a IX. század elején elmenekülnek az azt megsemmisítő frankok elől, nem vállalva az idegen uralmat, és elvándorolnak a Kárpát-medence keleti, illetve a Kárpátoktól keletre fekvő steppevidék területeire, és itt élnek egészen a Levedi vezette finnugor magyarság megjelenéséig. Álmos és Árpád onogur származását késői, XIII. században keletkezett forrásokkal, Anonymusszal és Kézai Simon krónikájával próbálta meg bebizonyítani. Boba szerint a vérszerződésre vonatkozó leírások, valamint a fejedelemválasztás, Árpád fejedelemmé választása onogur származását bizonyítja, mivel a Hétmagyar törzsszövetség egy olyan személyt igyekezett megválasztani vezetőnek, akinek jogos politikai igényei voltak Pannóniára.⁵⁵

Azonban véleményem szerint az írott forrásoknak nem csak magát a tartalmát kell nézni, amely tartalmakban egyébként Boba jóval többet lát, mint amik ténylegesen megtalálhatóak, hanem az előforduló neveket is meg kell vizsgálni. Nem lévén nyelvész, így nem kívánok állást foglalni nyelvészeti kérdésekben, nem feladatom nyelvészeti viták eldöntése, csupán az eddigi kutatások eredményét használom fel Boba nézeteinek a kijavítására. A honfoglaló vezérek neveit etimológiailag számos kiváló nyelvész próbálta már megmagyarázni, a legfontosabb kísérletekről Fehértói Katalin számolt be egy tanulmányában.⁵⁶ Engem jelenleg Álmos és Árpád neveinek etimológiája érdekel. Árpád névvel kapcsolatban minden kutató a török eredetet tartja lehetségesnek, a Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára is ötörök eredetűnek tartja, és az *árpa* szó kicsinyítőképzős alakjának véli.⁵⁷ Azonban Álmos vezér neve esetében már nem ilyen egyértelmű a helyzet. Fehértói Katalin felsorolta a legfontosabb nézeteket a kérdésben. Elég, ha annyit megjegyzünk, mivel a vita eldöntésére nincs meg a kompetenciám, hogy finnugor és a török eredet között zajlik a vita, azonban az utóbbi időben a finnugor eredet tűnik az erősebb oldalnak, Ligeti Lajos kiváló turkológus a DAI-ban előforduló Álmos név török eredetét kizártnak tartotta, inkább finnugorra gyanakodott.⁵⁸ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára is

55 *Boba*, 1982–1983. 26. p.

56 *Fehértói Katalin*: Eltérő nézetek legrégebbi személyneveink eredetéről. In: Honfoglalás és nyelvészet. Főszerk.: Györffy György. Szerk.: Kovács László–Veszprémy László. Bp., 1997. (A honfoglalásról sok szemmel III.) (a továbbiakban: *Fehértói*, 1994.) 235–247. p.

57 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerk.: Benkő Lóránd. Bp., 1967. 180. p.

58 *Fehértói*, 1994. 236–237. p.

a finnugor eredetet tartja valószínűnek.⁵⁹A lényeges számunkra az, hogy van esély arra, hogy Álmos vezérünk neve finnugor. De miért érdekes ez nekünk?

Természetesen az, hogy a nevek esetleges etimológiáját sikerül tisztázni, nem jelenti azt, hogy a nevet viselő személy etnikumát meg lehetne abból állapítani. Azonban jelen esetünkben mégis segítséget nyújthat néhány kérdés tisztázásában.

Boba szerint a finnugor magyarok Levedi vezetésével a 890-es évek legelején érik csak el a Kárpátok keleti vonulatait, és ekkor kötnek szerződést az onogurokkal és vezetőikkel, Álmossal és annak fiával, Árpáddal. Nem akarván bekapcsolódni abba a vitába, hogy Álmos a honfoglalás előestéjén hány éves lehetett, azt mindenképpen megjegyezhetjük, hogy mivel már 895-ben volt egy felnőttkorban levő fia, Árpád, aki apja halála után átvehette a Hétmagyar törzsszövetség vezetését, feltehetően Álmos már legalább negyven éves volt 895-ben, de nem kizárt, hogy ennél jóval idősebb. A lényeg az, hogy Álmos legkésőbb 855-ben született, és legkésőbb ekkor kapta a feltehetőleg finnugor eredetű nevét a török onogurok között, legalábbis ez következne Boba nézeteiből. A kérdéses az, hogy hogyan kaphat egy ízig-vérig török csoport vezetője úgy egy finnugor eredetű nevet, hogy addig finnugorokkal még soha nem is találkozott? Hiszen ha Boba elméletét elfogadjuk, akkor Álmos születése és a Levedi vezette finnugor magyarság megjelenése és az onogurokkal való szövetkezése között legalább 35 év telt el, de még az is lehet, hogy jóval több. Két megoldási lehetőség van. Az egyik az, hogy Álmos neve nem finnugor, hanem török eredetű, így Álmos vezér nevének etimológiája Boba nézetét erősíti. A másik megoldás az, hogy Álmos és Árpád Levedi mellett a finnugor magyarság vezető rétegébe tartozott, és a 890-es éveknél jóval korábban érték el a Kárpátok vonulatait. Az ide érkező finnugor magyarsággal bizonyára jött nem elhanyagolható számú török nyelvű réteg, esetleg egész törzsek, és így Árpád török neve tőlük származna.

Boba Imre azon nézetét pedig Bartha Antal cáfolta, miszerint Anonymus az onogur hagyományt megőrizve írta meg a magyarok történetét, minekutána Anonymus már a magyar elnevezést előkelőbbnek tartotta, a *hungarus* név eredetét pedig nem ismerte.⁶⁰

Az írott forrásokat illetően is érdekesen szelektált Boba. Egyrészt azt állítja, hogy meg kell különböztetni a forrásokban előforduló *ungri*, *hungari* neveket és a *Majgharija*, *magyar* neveket. De ha megnézzük a nyugati forrásokat, a magyarság önelnevezése nem fordul elő, minden forrás az onogur népnévből származó

59 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerk.: Benkő Lóránd. Bp., 1967. 142. p.

60 Bartha, 1987. 78. p.

ungarus, hungarus, ungri neveket használja.⁶¹ Ez Boba elmélete szerint, aki az *ungarus, hungarus, ungri* neveken felbukkanó egyénekből mind onogurokat lát, azt jelenti, hogy Nyugat-Európában a IX. és a X. században megjelenő és kalandozó *ungarus, hungarus, ungri* nevek mind onogurokat takarnak. Boba a vizsgálataiba csak azokat a forrásokat veszi bele, amelyek megemlítik, hogy az *ungarii* az avaroktól származnak. A Fuldai évkönyv például így fogalmaz: „...*Avari, qui dicuntur Ungari...*”,⁶² vagy „...*Avaris, qui dicuntur Ungari...*”.⁶³ Widukind pedig így magyarázza a Boba szerinti onogurok eredetét: „...*Avares, quos modo Ungarios vocamus...*”,⁶⁴ valamint: „...*Avares autem, ut quidam putant, reliquiae erant Hunorum...*”⁶⁵ Widukind ezzel valóban igazolni látszik Boba politikai kontinuitás-elméletét, azonban azt nem bizonyítja, hogy a forrásban előforduló *ungarios* szó valóban az onogurokra vonatkozik. Ha így lenne, akkor viszont véleményem szerint az összes nyugat-európai latin nyelvű forrás *ungari, hungari, ungri* megnevezésű személyeiben onogurokat kellene látnunk. Amiből viszont a Hétmagyar törzsszövetség onogur-török túlsúlya következne, amit eleve kizár az a tény, hogy manapság mi magyarok finnugor magyar nyelvet, nem pedig török nyelvet beszélünk. Boba valóban, ahogy már Bartha Antal is megállapította, eltúlozta az onogurok jelentőségét.⁶⁶

Nem ismerteti még elméletében azokat a politikai változásokat, amelyek az onogur vándorlás mellett történhettek. Hiszen a steppén egy nép nem vándorolhat úgy több ezer kilométert, hogy vándorlása során egy másik néppel konfliktusba ne kerüljön. Mivel 1972-ben megjelent tanulmányában Boba Kuvrat birodalmának a helyét a Kubán folyó vidékére helyezi,⁶⁷ az onnan a Kárpátokig vezető több mint ezer kilométernyi útvonal valószínűleg nem volt lakatlan, sőt, bizonyára akkoriban is számos nomád csoport használhatta legeltetésre ezt a hatalmas területet. Az onoguroknak a Kárpát-medencéből való kivándorlását is ugyan úgy képzeli

61 *Király Péter*: A magyarok elnevezése a korai európai forrásokban. In: Honfoglalás és nyelvészet. Főszerk.: Györffy György. Szerk.: Kovács László–Veszprémy László. Bp., 1997. (A honfoglalásról sok szemmel III.) 112. p.

62 Fuldai évkönyv. In: *Gombos Ferenc Albin*: Catalogus fontium historiae Hungariae. I. Bp., 1937. 132. p.

63 Uo.

64 Widukind. In: *Gombos Ferenc Albin*: Catalogus fontium historiae Hungariae. III. Bp., 1937. 2660. p.

65 Uo.

66 *Bartha*, 1987. 78. p.

67 *Boba*, 1972. 211–217. p.

el Boba, mint bevándorlásukat. Véleménye szerint a 800-as évek legelején az onogurok elhagyták a Kárpát-medencét, és az Al-Duna környékén, Havasalföld, illetve Moldva területein telepedtek le, és itt éltek a Levedi vezette magyarok megjelenéséig. Felmerül a kérdés: vajon 680-tól, az onogurok átvonulásától a 800-as évek elejéig ez a terület lakatlan lett volna? A Boba által felhasznált források nem tájékoztatnak minket arról, hogy milyen népek éltek ezeken a területeken ebben az időben. Vagy netán ezen a területen, a Kárpátoktól kezdve keleten a Dnyeperig, hatalmi vákuum lett volna a Kazár Birodalom, a Bolgár Birodalom, és a 800-as évek elejéig fennálló Avar Kaganátus között? Esetleg az avarok hatalma terjedt volna a Kárpátokon túl, és ők birtokolták az uralmat a terület fölött?

Legkézenfekvőbbnek a legutóbbi lehetőség tűnik, főleg, ha elfogadjuk a Róna-Tas András által képviselt nézetet, miszerint Kuvrat Bolgár Birodalma nem a Kubán, hanem a Dnyeper vidékén terült el.⁶⁸ Hiszen ha e tételt elfogadjuk, akkor Kuvrat állama majdhogynem szomszédos volt a Kárpát-medencével, tehát az onoguroknak nem kellett jelentős területet vándorolniuk ahhoz, hogy az Avar Kaganátusban letelepedjenek, tehát a forrásoktól sem kell elvárunk, hogy beszámoljanak zavarokról az onogurok vándorlásai miatt.

Elméletének kialakítása során Boba két rendkívül fontos állítása ellentmondásba került. 1967-ben megjelent könyvében Boba azon véleményének adott hangot, hogy az Avar Kaganátus felbomlása után a Kárpát-medencében avar fennhatóság alatt élő onogurok a frank, illetve bolgár támadások elől menekülve, majd Havasalföld és Moldva területein letelepedve önálló törzsszövetséget alakítottak,⁶⁹ amelynek írásos bizonyítékaiként felsorolta György barát krónikájának folytatását a 837/838. évekre vonatkozóan,⁷⁰ valamint a Mitrofan prológót a 811. évre vonatkozóan.⁷¹ Azonban egyik későbbi tanulmányában azt próbálta meg bebizonyítani, hogy az onogurok, miután elmenekültek a Kárpát-medencéből, csatlakoztak a dunai bolgár rokonaikhoz, sőt a pannóniai onogurok vezére, Krum lett az egyesült onogur-bolgárok vezére, akinek hatalma jelentősen megnőtt, és 814-ig tartó uralkodása alatt jelentősen növelte birodalma területét.⁷² Ha elfogadjuk Boba utóbbi feltételezését, akkor nem volt a Kárpátoktól keletre

68 *Róna-Tas András*: Hol volt Kuvrat Bulgáriája? In: *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Szerk.: Felföldi Szabolcs–Sinkovics Balázs. Bp., 2001. (Magyar őstörténeti könyvtár 15.) 67–87. p.

69 *Boba*, 1967. 78. p.

70 Ld. 23. jegyzet.

71 Ld. 25. jegyzet.

72 *Boba*, 1983. 74–75. p.

egy független onogur csoport, amely csatlakozhatott volna a Boba szerint 890-ben a területre érkező magyarokhoz. Világos, hogy Boba két nézete ellentmondás, ő azonban ezt az ellentmondást nem próbálta meg feloldani.

Forrásfelhasználását illetően túlzottan nagy hangsúlyt fektetett Anonymus művére. Főleg a személynevekre támaszkodott, azonban Anonymus gesztájának hitelességét a honfoglalás korára sok támadás érte. Györffy György is azon kutatók közé tartozott, akik megkérdőjelezték Anonymus hitelességét a honfoglalás korára vonatkozóan. Megállapította, hogy számos személynevet helynevekből hívott életre, és ezt az eljárást Anonymus szerinte tudatosan használta egész művében. Anonymus a helynév eredetét kitalált személyeknek (akiről majd a hely a nevét kapja) a helység közelében bekövetkező halálával magyarázza.⁷³ Van olyan eset is, amikor helynévből kelt életre eseményeket, példaként itt Györffy a Görög-rév Anonymus általi magyarázatát hozza. Biztosan tudott, hogy a Görög-rév onnan kapta a nevét, hogy a terület a XII. században került a szávaszentdemeteri görög monostor birtokába, innen a görög elnevezés. Anonymus azonban a magyarok és görögök között lezajlott csatát sejt a név mögött, a nevet pedig a Tiszába veszett görög sereg pusztulásából eredezteti.⁷⁴ Anonymus hiteltelenségét a honfoglalás eseményeire három pontban foglalta össze Györffy György: nem ismer Anonymus olyan népeket, amelyek a IX. század végén biztosan a Kárpát-medencében éltek (kivéve a szlávokat és a bolgárokat); a ténylegesen létezett személyek neveit sem ismeri, noha ezek számát Györffy 21-re teszi; végezetül a számos hadi eseményt bemutató krónika az általunk ténylegesen ismert hadi eseményeket, például az Arnulf császár által Pannónia és Zalavár védelmére kinevezett Braslav kinevezését, valamint a 907-es pozsonyi ütközetet sem ismeri.⁷⁵ Anonymus hitelességéről a honfoglalást illetően hasonlóan vélekedett Kristó Gyula.⁷⁶

Boba Imre elmélete, noha számos kérdést nem tisztázott, valamint néhány következtetése nem állta meg a helyét, a kutatás javára vált. Ugyanakkor a történészek körében nem foglalkozott jelentősebben senki a magyar honfoglalást és előzményeit kutató és felülvizsgáló nézeteivel, ezért tartottam fontosnak, hogy angol nyelvű cikkeiről egy rövid bemutatást írjak, és néhány nézetét megpróbáljam megcáfolni, amit a kutatásnak már korábban, még a professzor életében meg

73 *Györffy György*: Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás? Bp., 1988. (Hermész könyvek) 36. p.

74 Uo. 37. p.

75 Uo. 38–39. p.

76 *Kristó Gyula*: Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon. Bp., 2002. 55–56. p.

kellett volna tennie, hogy az őt ért kritikákra alkalma legyen válaszolni. Sajnos ez nem adatott meg neki, hiszen 1996-ban elhunyt. Azonban sok nézetét még ma is tanítják az egyetemen, így mindenképpen hasznos a fenti néhány angol nyelvű tanulmány tartalmának a felelevenítése.